

Научная статья

УДК 81`27

**ТЕРЕ-ХӨЛ ДЕВИСКЭЭРИНИҢ ЧУРТТАКЧЫ ЧОНУНУҢ
ТӨРЕЛ-БӨЛҮКТЕРИ БОЛГАШ АМГЫ ҮЕДЕ ДЫЛ БАЙДАЛЫНЫҢ
ОНЗАГАЙЛАРЫ (ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КУНГУРТУГ
СУУРУНУҢ ЧИЖЭЭНГЕ)**

Эллада К. Аннай

Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при Правительстве Республики Тыва, Россия, Кызыл, eannaj@mail.ru

Оюмаа М. Саая

Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при Правительстве Республики Тыва, Россия, Кызыл, yu5bi@mail.ru

Начын М. Монгуш

Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при Правительстве Республики Тыва, Россия, Кызыл, mongusnachyn@mail.ru

Чойган Г. Ондар

Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при Правительстве Республики Тыва, Россия, Кызыл, choygandi@mail.ru

Аннотация. Ук ажылда Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономиктиг шинчилелдер институтунуң Тыва Республиканың Тере-Хөл кожуунунуң Кунгуртуг суурунга 2022 чылдың августа эрттирген комплекстиг экспедициязының иштинге чорутканы социоллингвистиктиг шинчилел ажылының түңнелдерин көргүскен. Авторлар шинчилел ажылында Кунгуртуг суурнуң чурттакчы чонунуң төрел-аймактары болгаш тус чоннуң дылының амгы үеде байдалынче угландырган.

Тере-Хөл диалектизи тыва дылдың бир тускай, онзагай диалектизи болур. Ооң үн тургузуу өске диалектилерден өк-биле адаар ажык үннер чогу-биле ылгалып турар. Тываның өске кожууннарындан ырак, ук девискээрде доктаамал чурттап чоруур бөлүк аймактарның бары, хүн-бүрүдө амыдыралының, ажил-агыйының тускайлаңы болгаш Тере-Хөл кожууннуң чурттакчыларының хөй кезии моол дылды билири ол черде дылдың байдалының бот-тускайлаң болурунга салдарлыг.

Кол ажыглаттынар сөстөр: Кунгуртуг, дылдың байдалы, тыва-моол билингвизм, тыва-орус билингвизм, ийи дыл билири, диглоссия, тыва дылдың диалектилери, Тере-Хөл диалектизи.

Ажылды айтырда: Аннай Э. К., Саая О. М., Монгуш Н. М., Ондар Ч. М. «Тере-Хөл девискээринин чурттакчы чонунуң төрөл-бөлүктери болгаш амгы үеде дыл байдалының онзагайлары (Тыва Республиканың Кунгуртуг суурунуң чижээнге)» // Азиатские исследования: история и современность. 2022. №4 (4). С.92-105. DOI: 10.24412/2782-6139-2023-4-92-105

FEATURES OF TRIBAL GROUPS AND THE MODERN LINGUISTIC SITUATION IN KUNGURTUG, THE REPUBLIC OF TUVA

Ellada K. Annai

Tuvan Institute of Humanitarian and Applied Social and Economic Research under the Government of the Republic of Tuva, Kyzyl, Russia, eannaj@mail.ru

Oyumaa M. Saaya

Tuvan Institute of Humanitarian and Applied Social and Economic Research under the Government of the Republic of Tuva, Kyzyl, Russia, yu5bi@mail.ru

Nachyn M. Mongush

Tuvan Institute of Humanitarian and Applied Social and Economic Research under the Government of the Republic of Tuva, Kyzyl, Russia, mongusnachyn@mail.ru

Choigan G. Ondar

Tuvan Institute of Humanitarian and Applied Social and Economic Research under the Government of the Republic of Tuva, Kyzyl, Russia, choygandi@mail.ru

Abstract. The article explores some results of a field sociolinguistic study conducted as part of a comprehensive expedition of the Tuvan Institute of Humanitarian and Applied Socio-Economic Research under the Government of the Republic of Tuva in Kungurtug, Tere-Khol district of the Republic of Tuva (August 2022). The authors have paid the main attention to tribal groups of residents and the current language situation in this local community.

The Tere-Khol dialect is one of the peculiar dialects of the Tuvan language. Its phonological system differs from the systems of other dialects by the absence of such an essential feature as the pharyngalization of vowels in the literary Tuvan language. A peculiar linguistic situation in this region is determined by isolated living from the rest of Tuva, presence of tribal groups traditionally living in that territory, and a special way of economic and household life, as well as common usage of the Mongolian language by the majority of the inhabitants of the territory. *Keywords:* Kungurtug, language situation, Tuvan-Mongolian bilingualism, Tuvan-Russian bilingualism, bilingualism, diglossia, Tuvan dialects

For citation: Annai, E. K., Saaya, O. M., Mongush, N. M. and Ondar, Ch. M. (2022) "Features of Tribal Groups and the Modern Linguistic Situation in Kungurtug, the Republic of Tuva"// Asian Studies: History and Modernity, no.4 (4), p. 92-105. DOI:10.24412/2782-6139-2023-4-92-105

Кириилде

Тыва Республиканың Тере-Хөл кожууну мурнуу-чөөн чүкте, географтыг туружу ырак болгаш озалааш черде турар. Ук кожууннун чурттакчылары тыва дылдың онзагай – Тере-Хөл диалектизинин эдилекчилери болур. П. С. Серен бо диалектини 1988-1989, 1995 чылдарда шинчилеп, чугаа үезинде бижип, Каргы, Балыктыг деп черлерде доктаамал чурттап чоруур кижилернин чугаазынын чижектерин аудиобижидилгеге чыгаш, шинчилел ажылынын түңнелдерин монография кылдыр үндүрген [Серен, 2006, 2016], бо-ла диалектини сөөлгү катап 2014 чылда А. В. Дыбо шинчилээн.

Ш. Ч. Саттың бодалы-биле алырга, ук девискээрнин чурттакчыларынын диалектизинин бот-тускайлаң болурунга «этнолингвистиктиг факторлар (этниктиг тургузуунче чүгле түрк эвес, а моол болгаш, бодавыже, самодий элементилер кирип турары магатчок)» [Сат, 1968: 101]. Тере-Хөл диалектиси – бир тускай диалектилернин бирээзи [Серен, 2016: 4], оон онзагайларынын дугайында тыва дыл шинчилекчилери Ш. Ч. Сат [1968, 1987], З. Б. Чадамба [1974], Б. С. Сонам [1983], К. А. Бичелдей [2001], Е. М. Куулар [2003, 2012] база бижип турганнар.

Ук шинчилел ажылын хайгаарал, иштинден хайгаарал, интервью болгаш социоллингвистиктиг айтырылга (анкета) аргаларын ажыглап чоруткан. Аңаа ажыглаары-биле О. А. Казакевичинин тургусканы анкетазын тыва дылче очулдуруп таарыштырган. Ында киржикчилернин, оон ажы-төлүнүн болгаш ада-өгбелеринин лингвистиктиг биографиязынга, киржикчинин дылдар билиринин деңнелинге, билир дылдарынга хамаарылгазын көргүскен, дылдарны кымнарнын аразынга, канчаар ажыглаарынын дугайында айтырыглар кирген. Айтырылга ниитизи-биле 25-тен 72 харга чедир 70 аңгы-аңгы хар-назынныг кижилерни хаара туткан. Тус чернин ниити чурттакчыларынын санынга

алыр болза, 5 хуузу хире болур (Росстаттың 2022 чылдың январь 1-де берген сөөлгү медээзи-биле алырга, Кунгуртуг суурда 1625 кижичурттап турар). Экспедицияның киржикчилери анкеталарны респондентилер-биле чугаалажып, айтырып олургаш долдурган.

Кунгуртуг чонунуң төрөл-бөлүктери

Шинчилелге киришкен кунгуртугжулар боттарын Кунгуртуг чурттуг кылдыр айтып турарлар. Ылап-ла, анкетаның түңнелдеринде шупту киржикчилерниң ада-иези, кырган-ава, кырган-ачалары колдуунда Кунгуртуг чурттакчылары. Ачазының талазындан өгбелери Тываның барыын кожууннарындан деп чүгле үш кижичурттапкан. Бо үш кижиниң бирээзиниң ачазының ада-иези, ийизиниң ачалары бо кожууннардан. Арткан киржикчилерниң айытканы-биле, оларның ада-иези, кырган ада-иелери Тере-Хөл кожуунуң Кунгуртуг, Каргы, Балыктыг, Шынаа чурттакчылары. Анкета киржикчилериниң авазының талазындан кырган ада-иези азы авалары Эрзинден үнгенин 11 кижичурттапкан. Эрзинниң Нарын, Эрзин, Качык чурттакчылары кунгуртугжуларның авазының талазындан төрөлдери болуп турар. Ындыг болганда, амгы үеде Тере-Хөл чурттакчыларының хөй кезии үндезин чурттакчылар бооп турар. Тере-Хөлдүн үндезин аймактары: иргит, хертек, балыкшы, соян, чогу/чооду, кыргыз.

Кыргыз – тыва чоннуң үндезин төрөл-бөлүктериниң бирээзи. Тывалардан аңгыда, ол бөлүк хакас болгаш моол чоннарның аразында демдеглеттинген. Кыргыздар дугайында эң бурунгу медээ б.з.ч. III чүс чылдың төңчүзүңгө хамааржыр. Кыдат төөгү бижимел тураскаалдарында хунну күрүнениң тургузукчузу Модэ соңгу чүктө цзянь-гунь (кыргыз) чонну база чагырып алган деп бижээн. Оон аңгыда, кыдат бижимел тураскаалдарда кыргыз деп атты гяньгунь, сяцзяс (Тан үези, бистиң эраның VII-IX чүс чылдары), цзилицис (Юань империя, XIII-XIV чүс чылдар) деп база бижип турар.

Кыргыз деп аттың тывылганының дугайында эртемденнер аразында янзы-бүрү бодалдар бар. Чижээ, кырк кыс (эртеги түрк) ‘дөртен кыс’ > кыргыз. Бо бодал түрк дылдыг чоннарда нептерээн дөртен дайынчы кыс дугайында тоолчургу чугааларга үндезилеттинген. База бир даап бодаашкын: кызыл кыс > кыргыз – бурунгу төөгү чугаага үндезилеттинген. Бир чамдык эртемденнер Моолдун девискээринде турар Хяргас-Нуур (Кыргыз-Хөл) деп хөлдүн ады биле холбап турар. Өскелери кыргыз деп атты кырк ас ‘дөртен ас’ деп сөс каттыжышкыны-биле дүүштүрүп турар. Бурунгу кыргыздар дөртен аймактыг ас чондан тывылган деп санап турарлар.

Археологтуг шинчилелдер бурунгу кыргыстарның чурту Кыдаттын Синьцзян-Уйгур автономнуг районнуг девискээринге турган деп илереткен. Дайын-чаадан дескеш, VI векте амгы Хакасияга турумчуп чурттап эгелээннер. Тываның девискээринче кыргыс аймактар IX-X вектерде, кыргыс аймактарның тергииделиниң үезинде кирген деп эртем бадыткап турар [Ховалыг, 2015: 62-65].

Соян – тыва чоннуң үндезин төрөл-бөлүктериниң бирээзи. Соян деп сөс-биле Саян, сойот, сойон, сойон деп сөстөр харылзаалыг. Сояннар Тожу, Тере-Хөл, Эрзин, Тес-Хем кожуунарда чурттап чоруур. XII-XIV вектин орус документилендеринде *sojan tutuq* деп сөс каттыжышкыны кирген. Оларны аңгы-аңгы ажил-агыйлыг чон кылдыр айтып турар. Эртемденнерниң бодалы-биле, сояннар Тываның девискээринге шаг-төөгүден тура чурттап чораан, хөй санныг үндезин чон. Олар шаанда улуг, делгем девискээрлерге чурттап чорааннар. Тываның соңгу талазында сояннар иви ажил-агыйлыг, мурнуу сояннар мал ажил-агыйлыг. Олар Хаан-Көгей сыннарынга чурттап чораан. С.И. Вайнштейнниң бижидип алганы тоолчургу чугаазында сояннар адыг биле херээжен кижиниң харылзаазындан тывылган деп турар [С. И. Вайнштейн, 1961: 23]. Бо тотем-биле харылзаалыг билиишкиннер соян деп аймакты элээн бурунгу деп айтып турар.

Сояннарның тывылганынга хамаарыштыр эртемде ийи аңгы бодалдар бар: бирээзи самодий дылдыг чоннар-биле, өскези түрк дылдыг чоннар-биле харылзаалыг. Самодий чоннардан укталган деп бодал соян деп этнонимни соэта, сойта, собэта деп самодий этнонимнерниң дөмейлежиپ турарынга үндезилеттинген. Ынчалза-даа соңгу таланың самодий чоннарындан укталган деп бодал сояннарның боттарының мурнуу чүктен келген чон бис деп бодалынга дүүшпейн турар. Сояннарны черле түрк дылдыг чоннардан укталган деп бодалды илереткен эртемденнерниң саны хөй. Соян деп этнонимни сеяньто деп ат-биле база дүүштүрүп турар [Татаринцев, 1984: 233-245].

Иргит – тыва чоннуң үндезин төрөл-бөлүктериниң бирээзи. Ол Тывада болгаш соңгу-барыын Моолда нептереңгей, Тунка сойоттарында, алтайларда, хакастарда, буряттарда, якуттарда болгаш Моолдун хотогойтуларда, даргаттарда бар. Иргиттерниң чурту черле Тыва. Олар Тываның мурнуу талазындан эгелеп, чоорту соңгу, соңгу-барыын талаларынче тараан. В. В. Радлов иргит (ырхыт) деп сөстү эртеги кыргыс азы эртеги уйгур түрк сөс деп санап турган [Радлов, 1989: 99]. Иргиттерниң кожалары оларны уйгур дылдыг чон деп чугаалаарлар: уйгур хэлтэй. Бо барымдаалардан алырга, иргиттер эртеги уйгур дылдыг чон чораан болгаш эртеги уйгурлардан укталган бооп турар. Рашид-ад-

Дин оин-ирген ‘арга чону’ деп аймакты бодунуң ажылында айыткан. Моол ирген ‘кижилер, чон’ деп сөс бар. «Моолдуң чажыт төөгүзүндө» ирген деп сөстү ‘феодалдар, хаанның күрүнө кылдыр каттышкан улуг бөлүк, ону бир аймак удуртур эргелиг болур, а өскелери ол аймактың ады-биле адаттынар’ деп тайылбырлаан.

Бирги слогта өк-биле адаар үн бар болганда, иргит деп сөс ирkit деп хевирден укталган. Ол сөс ирк-/ирик- ‘чыглыр, бөлүглежир’ деп кылыг сөзү-биле харылзаалыг. Деңне: иркин ‘чыылган, бөкперлешкен чүүл’: эртеги түрк *irkin suv* ‘чыылган суг’. Ынчангаш иргит < *irkit* (<иркин + -т моол хөйүнүң санының кожумаа) [Татаринцев, 1988: 70-85].

Хертек – хөй санның төрөл аймак. Эртем ажылдарында хертектер дугайында болгаш оларның Тываның төөгүзүндө ролунуң дугайында медээлер эвээш. Соян-хертек, сарыг-хертек деп бөлүктү айтып турар. В. Е. Грумм-Гржимайло хертек деп этноним херediaк ~ хердэк ~ чердэк, хердегыт деп лексемалар-биле дөмөйлөшкөн болгаш керемүчин деп аттан үнгөн деп бижээн. Оон аңгыда моол хэрим, дөрөт кермэн, алтай чердык ‘диин’ деп сөстөр-биле холбап турар. Рацид-ад-Динниң айтып турары-биле, керемүчин – түрк чон, шаг-төөгүдө чурттап чораан чери Баргуджин-Токум [Грумм-Гржимайло, 1926: 13]. Хертектер Моолдуң хотогойтулар аразында бар, шаанда олар база түрк дылдыг чораан.

Тере-Хөлдүн Хертектериниң генофондузунда 9 гаплогруппа илереттинген. Улуг кезии Q и N гаплогруппа бооп турар. Ол болза соңгу-европей хан бооп турар. Q гаплогруппаның кол төлээлери кеттер, селькуптар, соңгу алтайлар, Хакасияның койбалдары база кызылчылар. N гаплогруппаның кол төлээлери нганасаннар, хакастар, тофалар [Дамба, Балановская, өскелер 2019: 74-85].

Чооду – бурунгу тыва төрөл-бөлүктөрниң бирээзи. Шаг-төөгүдөн тура Тожу, Тере-Хөл, Эрзин кожууннарга чурттап чораан. Чоодулар Көпсуг-Хөл (Хувсугул) тываларында база тофалар, хакастар, алтайлар, шорлар сарыг-уйгурлар аразында бар. Фонетиктиг хевирлери чогу~ йогды, чоты, чууты, дыоты, дыуты, йута, чода, чот. Чоодулар дугайында эң эртеги бижиктер XVII в. хамааржыр орус документиер бооп турар. Ында ак-чооду болгаш кара-чооду деп ийи бөлүктүг турганын айтып турар. Чоодулар самодий дылдыг чоннардан укталган деп бодал эртемде бар, чооду деп сөстү самодий дылдарда *jabot*, *d’ep̄ta*, *d’out* ‘кас’ база матор. *čagedi* ‘кырган, эр киж, ашаа, ээзи’ деп сөстөр-биле холбап турар. Ынчалза-даа өске эртемденнерниң бодалы-биле, чоодулар түрк уктуг болгаш чооду деп ат база түрк уктуг: тыва дылда чоок деп демдек ады-биле, эртеги түрк дылдарда *jaɣut-* (тыва чоогат-) деп кылыг сөзү-биле холбап турар: *jaɣutu* > *jogutu* > *jogdu*, *jootu* > чогу, чооду.

Ынчангаш чогду, чооду деп сөстөр эгезинде чоок кижилерин илередип турар уткалыг турган чадавас [Татаринцев, 2009: 211-218].

Балыкшы – тыва төрөл-бөлүктөрүнүн бирээзи. Тере-Хөл, Тожу кожууннарда, Көпсүг-Хөл тываларының аразында бар. Олар шаанда аңчы, балыкчы ажил-агыйлыг чорааннар.

Барыын, төп тываларның улуг кезиинин фамилиялары кылдыр үндезин төрөл-бөлүктөрүнүн аттары кирип турар, чижээ: моңгуш, ондар, ховалыг, ооржак, хомушку, тумат оюн дээш оон-даа өске. Ук шинчилелге киржип турган кунгуртугжуларның долу ат-сывында соян, кыргыс, хертек, иргит дээш айыттыгган төрөл-бөлүк аттары фамилиялар кылдыр кирбейн турар. Бо байдал Тере-Хөл чурттакчыларын Тываның өске девискээрлеринин чурттакчыларындан ылгап турар.

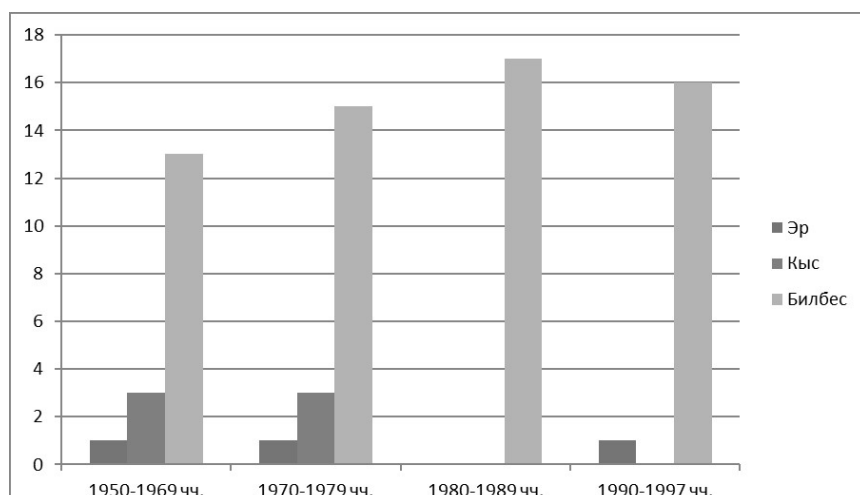
Кунгуртугда амгы дыл байдалы

Тере-Хөл диалектизи тыва дылдың бир тускай, онзагай диалектизи болур. Оон үн тургузуу өске диалектилерден өк-биле адаар ажык үннер чогу-биле ылгалып турар. Тываның өске кожууннарындан ырак, ук девискээрге доктаамал чурттап чоруур бөлүк аймактарның бары, хүн-бүрүде амыдыралының, ажил-агыйының тускайлаңы болгаш Тере-Хөл кожууннун чурттакчыларының хөй кезии моол дылды билири ол черде дылдың байдалының бот-тускайлаң болурунга салдарлыг болган.

Түрк дылдыг кыргыс, чооду, сояннар тыва, моол ийи дылдыг турганнар деп 1980 чылдарда Б. Сонам айтып турган. XX вектин ортаа үезинде чооду, кыргыс аймактарның уруглары тыва дылды школаже киргеш, өөренип эгелээр турганнар [Сонам, 1983: 179]. Шинчилелдин 40 хардан өрү киржикчилернин ада-иези моол болгаш тыва дылга чугаалап, хүн-бүрү амыдыралда колдуу-ла моол дылга чугаалажыр турганын сактып чугаалааннар. Амгы үеде чамдык чурттакчылар ада-иезинден өөренип алганы моол дылды билир. Улуг назылыг чурттакчыларның хөй кезиинин демдегеп турары-биле, олар моол дылды дыңнааш, утказын билип алыр, а чугаалап шыдавас болуп турар. Моол дылды билир кижилернин эң аныяа 42 харлыг болган.

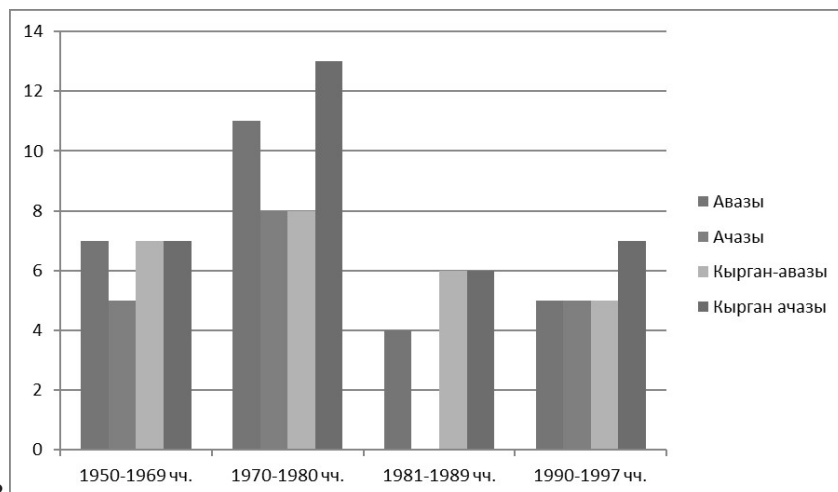
1 дугаар диаграммада Кунгуртуг чонунун моол дылды кайы хире билирин айтып турар. Оон көөр болза, моол дыл билир улус ховар, ынчалза-даа черле бар болуп турар. 1950-1969 чылдарда төрүттүнген улус аразында 17 кижинин 4-ү (23,5%) моол дылды билир деп айыткан. 1970-1980 чылдарда төрүттүнген 19 анкетаның киржикчилеринин аразында 4 кижинин (21%) моол дылды билир деп айыткан. 1981-1990 чылдарда төрүттүнген улустун аразында моол дыл билир кижинин чок болган. 1990-1997 чылдар төрүттүнген 17 кижиден 1 кижинин (6%) моол дылды билир болган.

Диаграмма №1. Моол дылды билири

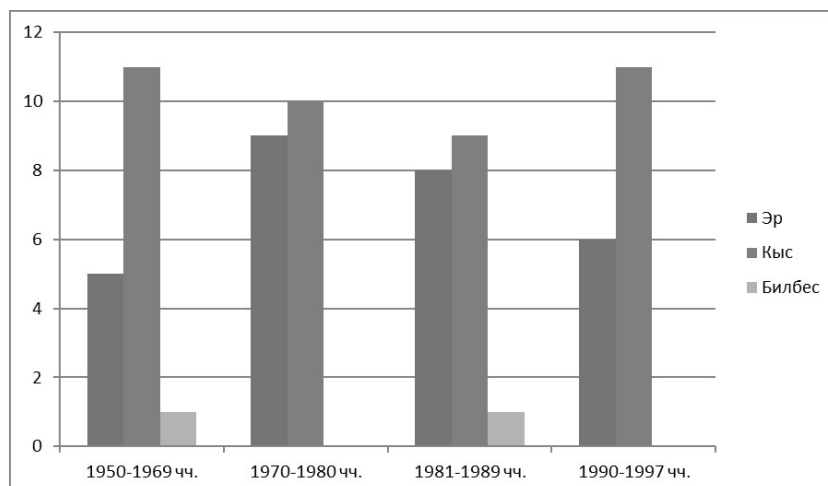
2 дугаар диаграммадан анкетаның киржикчилериниң ада-иезиниң болгаш кырган-авалары, кырган-ачадаларының моол дылды билирин көрүп болур. 1950-1969 чылдарда төрүттүнген анкетаның киржикчилериниң чугаалааны-биле 7 кижиниң ачалары, кырган-авалары, кырган-ачалары моол дылды билир чораан. 5 кижиниң авалары моол дылды билир чораан. 1970-1980 чылдарда төрүттүнген 8 кижиниң авалары болгаш кырган-авалары, 11 кижиниң ачалары, 13 кижиниң кырган-ачалары моолдаар чорааны көстүп турар. 1981-1989 чылдарда төрүттүнгеннерниң 6-зының кырган-ачалары болгаш кырган-авалары, 4 кижиниң ачалары моолдаар турганын айыткан. 1990-1997 чылдарда төрүттүнген 5 улустуң ачалары, авалары, кырган-авалары, 7 кижиниң кырган ачалары моолдаар чораан.

Диаграмма № 2. Моол дылды билир чоок улузу

дугаар диаграммада шинчилелдин киржикчилериниң орус дылды билирин айыткан. Диаграммадан көөр болза, орус дылды шупту назы-хар аайы-биле бөлүктөрнүң киржикчилери колдуу билир кылдыр чугаалаан. 40 харга чедир ортумак салгалдың төлээлери тыва-орус дыл билир, аразында харылзажырда тыва дылды ажыглаар болгаш моол дылды билбес. Школа назыны четпээн болгаш эге школа назылыг салгалдар тыва дылды билир-даа болза, боттарының аразында орус дылды ажыглап харылзажыры демдеглеттинип турар. Тыва дылды өг-бүлөгө харылзажырының дылы кылдыр ажыглап турар.

Диаграмма № 3. Орус дылды билири

Шинчилелдерниң түңнелдериниң көргүскени болза, Кунгуртут суурнуң чурттакчылары тыва, орус болгаш моол дылдарны билир. Респондентилер-биле ажык чугааның болгаш харыыларны сайгарган соонда илерээнинден алырга, тыва-моол билингвизм тыва-орус билингвизмче чайгылып турар.

Диглоссия

Ук черниң чурттакчыларының дылында иштики диглоссия – Тере-Хөл диалектизинге болгаш литературлуг тыва дылга хостуг чугаалап шыдаптар чүүлдү аңгы кичээнгейге алыры чугула. Бистиң эскергенивис-биле алырга, аныяк респондентилер экспедицияның киржикчилери-биле чугаалажырда кандыг-даа бергедээшкин чокка литературлуг дылче шилчий бергеш, а аразында чугаалажырда диалект хевирин ажыглай болган болган. Ооң-биле чергелештир Тере-Хөл диалектизиниң лексиктиг, фонетиктиг болгаш просодиктиг онзагайларының чоорту чидип турары көстүп турар. Ук өскерлииишкинни этно-локалдыг бөлүктүң чурттакчылары боттары эскерип, чылдагааннары кылдыр

школада тыва дыл кичээлдеринде тыва дылдың литературлуг хевирин өөредип турарын, Тере-Хөл кожуундан үр үеде (3-тен 8 чыл чедир) тускай ортумак болгаш дээди эртем чедип алыры-биле болгаш оон-даа өске чылдагааннар-биле түр када чоруп турарында деп айтып турар. Ол үе дургузунда олар тыва дылдың литературлуг хевиринге чугаалап чаңчыгып, литературлуг нормаларны шингээди алыр. Чамдык респондентилерниң чугаазындан алырга, оларның диалектизин, чүнү-даа мурнай просодиктиг хевирин өске диалектилерниң болгаш дылдың литературлуг хевириниң эдилекчилери кыжыра бээр болганындан чайгаар-ла чидип эгелээр.

Ындыг-даа болза, тыва дылдың тере-хөл диалектизи амгы үеде ажыглалдың бүгү адырларында күштүг болуп артпышаан. Ада-иелер тыва дылды ажы-төлүнгө дамчыдып бээриниң, школага тыва дылды өөредириниң чугулазын билип, сагыш човап турар. Тус черниң чурттакчылары школа назыны четпээн болгаш эге школа назылыг ажы-төлүнүн кол харылзажыр дылы кылдыр орус дылче шилчип, диалектиниң болгаш литературлуг дылдың чоокшулажып турарын, ол-ла литературлуг дылдың салдары-биле диалектилик ылгалдарының чидип бар чыдарын демдеглед, бо бүгү чидиг айтырыг болуп көдүрлүп турарын чугаалап турарлар.

Түңнел

Амгы үеде Тере-Хөл чурттакчыларының хөй кезии үндезин төрөл аймактар (кыргыс, соян, иргит, хертек, чооду, балыкшы) турбуже, боттарының аймааның аттарын эдилевейн чоруур. Тере-Хөл чурттакчыларының дылының байдалының онзагайларын түңнөп чугаалаарга, ук девискээрге шаандан тура-ла тыва-моол дыл билир чорук XX чүс чылдың 60-70 чылдарына чедир турган. Ооң соонда, орус дылды өөренип эгелээнде тыва-орус дылдар билир чорук тывылган. Оон аңгыда республика иштинге шимчээшкіннеринден болгаш чурттакчыларның кандыг-бир эртем чедип алыр дээш үнүп чоруп турарындан литературлуг дылдың салдары улгадып, диалектиниң онзагайлары бичиилеп эвээжеп турары тодараттыг.

Литература даңзызы:

1. Бичелдей К. А. Звуковой строй диалектов тувинского языка / К. А. Бичелдей. М. 2001. 155 с.
2. Вайнштейн С. И. Тувинцы тоджинцы. Кызыл, 1961.
3. Грумм-Гржимайло Г. Е., Западная Монголия и Урянхайский край. В 3 т. Л. 1926.
4. Дамба Л. Д., Балановская Е. В., Агджоян А. Т., Короткова Н. А., Олькова М. В., Утриван С. А., Пылёв В. Ю., Айыжы Е. В., Доржу Ч. М., Монгуш Б. Б., Лавряшина

М. Б., Кошель С. М., Балановский О. П. Генофонд трёх восточных родов тувинцев по данным полиморфизма хромосомы // Вестник Московского университета. Серия XXIII Антропология. № . 2019. С. 74-85.

5. Куулар Е. М. Основные характеристики тувинской речи жителей юго-восточной части Тувы: автореф. дис. на соиск. учён. степ. канд. филол. наук / Е. М. Куулар. М., 2003. 22 с.

6. Куулар Е. М. Юго-восточный диалект тувинского языка / Е. М. Куулар; Тувинский гос. ун-т, Каф. тувинской филологии и общ. языкознания. Кызыл: Тувинский гос. ун-т, 2012. 213 с.

7. Радлов В. В. Из Сибири. Страницы дневника. М., Наука: 1989. 749 с.

8. Сат Ш. Ч. О говоре населения Тере-Холя / Ш. Ч. Сат // Сборник научно-методических статей: в помощь учителю. Гуманитарные науки. Кызыл, 1968. С. 99-115.

9. Сат Ш. Ч. Тыва диалектология / Ш. Ч. Сат - Кызыл: ТувНУЧ, 1987. 100 ар.

10. Сонам Б. С. О лексических особенностях монгольского языка юго-восточных тувинцев / Б. С. Сонам // Вопросы тувинской филологии. Кызыл, 1983. С. 119-127.

11. Серен П. С. Тере-Хольский диалект тувинского языка. Изд.-во ХГУ им. Н.Ф.Катанова. Абакан, 2006. 116 с.

12. Серен П. С. Тере-Хольский диалект тувинского языка. - Кызыл: ОАО “Тываполиграф” 2016. 128 с.

13. Татаринцев Б. И. О происхождении этнонима «соян» и его носителей // Проблемы истории Тувы, Кызыл. 1984. С. 233-245

14. Татаринцев Б. И. О происхождении тувинских этнонимов чооду, чогу и их соответствий в тюркских языках // Избранные труды. Кызыл. 2009. С. 211-218

15. Татаринцев Б. И. Этноним иргит: опыт историко-этимологической интерпретации // Историко-культурные связи народов Южной Сибири. Абакан. 1988. С. 70-85

16. Ховалыг У. Т. Кыргыстар, хыргыстар, хяргастарның төөгүзү // Төөгүге даянмышаан – келир үеже. Кызыл, 2015.

17. Чадамба З. Б. Тоджинский диалект тувинского языка / З. Б. Чадамба. Кызыл, 1974. 136 с.

References:

1. Bicheldej, K. A. (2001), “Zvukovoj stroj dialektov tuvinskogo yazyka” [The Sound System of the Dialects of the Tyvan], Peoples' Friendship University of Russia, Moscow, 155 p. (In Russ.).

2. Vajnshtejn, S. I. (1961), “Tuvincy todzhincy” [Todzhi's Tuvans], Moscow, 218 p., (In Russ.).

3. Grumm-Grzhimajlo, G. E. (1926), “Zapadnaya Mongoliya i Uryanhajskij kraj” [Western Mongolia and the Urianhai Republic], Vol. 3, Leningrad, 412 p. (In Russ.).

4. Damba, L. D., Balanovskaya, E. V., Agdzhoyan, A. T., Korotkova, N. A., Ol'kova, M. V., Utrivan, S. A., Pylyov, V. Yu., Ajzyzhy, E. V., Dorzhu, Ch. M., Mongush, B. B., Lavryashina, M. B., Koshel', S. M., Balanovskij, O. P. (2019), “Genofond trekh vostochnyh rodov tuvincev po dannym polimorfizma hromosomy” [Gene Pool of Three Eastern Tuvan Genera According to Chromosome Polymorphism Data]. “Vestnik Moskovskogo universiteta” [Bulletin of the

Moscow University], "Seriya XXIII Antropologiya" [Series XXIII Anthropology], no 1, p. 74-85, (In Russ.).

5. Kuular, E. M. (2003), "Osnovnye harakteristiki tuvinskoj rechi zhitelej yugo-vostochnoj chasti Tuvy" [The main characteristics of the Tuvan speech of the inhabitants of the southeastern part of Tuva], "Avtoref.dis.na soisk.uchen.step.kand.filol.nauk" [Abstract of the Dissertation for the Degree of Candidate of Philology Sciences], Moscow, 22 p. (In Russ.).

6. Kuular, E. M. (2012), "Yugo-vostochnyj dialekt tuvinskogo yazyka" [The Southeastern Dialect of the Tyvan], "Tuvinskij gos. un-t, Kaf. tuvinskoj filologii i obshch. Yazykoznanija" [Tuvan State University, Department of Tyvan Philology and General Linguistics], Kyzyl, 213 p. (In Russ.).

7. Radlov, V. V. (1989), "Iz Sibiri. Stranicy dnevnika" [From Siberia. Diary Pages], Nauka, Moscow, 749 p. (In Russ.).

8. Sat, Sh. Ch. (1968), "O govore naseleniya Tere-Holya" [About the Dialect of the Population of Tere-Khol], "Sbornik nauchno-metodicheskikh statej: v pomoshch' uchitelju. Gumanitarnye nauki" [Collection of Scientific and Methodological Articles: to Help the Teacher. Humanitarian], Kyzyl, p. 99- 115. (In Russ.)

9. Sat, Sh. Ch. (1987), "Tyva dialektologiya" [Tyvan Dialectology], Tyvanyn nom yndyrer cheri, Kyzyl, 100 p. (In Tyvan).

10. Sonam, B. S. (1983), "O leksicheskix osobennostyah mongol'skogo yazyka yugo-vostochnyh tuvincev" [On the Lexical Features of the Mongolian Language of the Southeastern Tuvans]. "Voprosy tuvinskoj filologii" [Questions of Tyvan philology], Kyzyl, p. 119-127. (In Russ.).

11. Seren, P. S. (2006), "Tere-Hol'skij dialekt tuvinskogo yazyka" [Tere-Khol Dialect of the Tyvan], Izd.-vo HGU im. N.F.Katanova, Abakan, 116 p. (In Russ.).

12. Seren, P. S. (2016), "Tere-Hol'skij dialekt tuvinskogo yazyka" [Tere-Khol Dialect of the Tyvan], OAO "Tyvapoligraf", Kyzyl, 128 p. (In Russ.).

13. Tatarincev, B. I. (1984), "O proiskhozhdenii etnonima «soyan» i ego nositelej" [About the Origin of the Ethnonym "Soyan" and its Bearers]. Problemy istorii Tuvy [Problems of the History of Tuva], Kyzyl, p. 233-245. (In Russ.).

14. Tatarincev, B. I. (2009), "O proiskhozhdenii tuvinskih etnonimov choodu, chogdu i ih sootvetstvuj v tyurkskix yazykah" [On the Origin of the Tyvan Ethnonyms Choodu, Chogdu and their Correspondences in the Turkic Languages]. Izbrannye Trudy [Selected works], Kyzyl, p. 211-218. (In Russ.).

15. Tatarincev, B. I. (1988), "Etnonim irgit: opyt istoriko-etimologicheskoy interpretacii" [Ethnonym Irgit: the Experience of Historical and Etymological Interpretation]. Istoriko-kul'turnye svyazi narodov Yuzhnoj Sibiri [Historical and Cultural Ties of the Peoples of Southern Siberia], Abakan, p. 70-85. (In Russ.).

16. Hovalyg, U. T. (2015), "Kyrgystar, hyrgystar, hyargastarnyn tөөгүзү" [History of Kyrgyz, Khyrgyz, Khyargasy]. Tөөгүге dayanmyshaan – kelir ýezhe [Relying on History to the Future], ed. by S. M. Mongush, OAO "Tyvapoligraf", Kyzyl, 188 p. (In Tyvan).

17. Chadamba, Z. B. (1974), "Todzhinskij dialekt tuvinskogo yazyka" [Todzhinsky Dialect of the Tyvan], Kyzyl, 136 p. (In Russ.).

Информация об авторах:

Эллада К. Аннай, кандидат филологических наук, научный сотрудник сектора языкознания, Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при Правительстве Республики Тыва, Кызыл, Россия; 667000, Россия, Кызыл, ул. Кочетова, 4.

E-mail: eannaj@mail.ru

Author ID РИНЦ: 698264

Оюмаа М. Саая, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник сектора языкознания, Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при Правительстве Республики Тыва, Кызыл, Россия; 667000, Россия, Кызыл, ул. Кочетова, 4.

E-mail: yu5bi@mail.ru

Author ID РИНЦ: 425743

Начын М. Монгуш, главный специалист сектора словарей, Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при Правительстве Республики Тыва, Кызыл, Россия; 667000, Россия, Кызыл, ул. Кочетова, 4.

E-mail: mongusnachyn@mail.ru

Author ID РИНЦ: 1080648

Чойган Г. Ондар, кандидат филологических наук, научный сотрудник сектора языкознания, Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при Правительстве Республики Тыва, Кызыл, Россия; 667000, Россия, Кызыл, ул. Кочетова, 4.

E-mail: choygandi@mail.ru

Author ID РИНЦ: 673786

Information about the authors:

Ellada K. Annai, Cand. of Sci (Philology), Researcher at the Department of Linguistics, Tuvan Institute of Humanitarian and Applied Social and Economic Research under the Government of the Republic of Tuva, Kyzyl, Russia; 4 Kochetov str., Kyzyl, 667000, the Republic of Tuva, Russia.

E-mail: eannaj@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-7892-0454

Oyumaa M. Saaya, Cand.of Sci (Philology), Leading Researcher at the Department of Linguistics, Tuvan Institute of Humanitarian and Applied Social and Economic Research under the Government of the Republic of Tuva, Kyzyl, Russia, 4 Kochetov str., Kyzyl, 667000, the Republic of Tuva, Russia.

E-mail: yu5bi@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-3775-2391

Nachyn M. Mongush, Researcher at the Department of Dictionaries, Tuvan Institute of Humanitarian and Applied Social and Economic Research under the Government of the Republic of Tuva, Kyzyl, Russia, 4 Kochetov St., Kyzyl, 667000, the Republic of Tuva, Russia.

E-mail: mongusnachyn@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-8784-3323

Choigan G. Ondar, Cand.of Sci (Philology), Researcher at the Department of Linguistics,

Tuvan Institute of Humanitarian and Applied Social and Economic Research under the Government of the Republic of Tuva, Kyzyl, Russia, 4 Kochetov St., Kyzyl, 667000, the Republic of Tuva, Russia.

E-mail: choygandi@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-5779-4217